

Türk Dili, TDK, 9/2001, s. 257-264.

Dr. Ayfer Aktaş

-DIktAn/-DUktAn sonra ZARF-FİİLİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

1. Giriş

-DIktAn/-DUktAn sonra zarf-fiili çeşitli araştırmalarda birçok kez ele alınmıştır. Ancak yapılmış olan çalışmalarda bu ekin yapısal olarak çeşitli şekillerde değerlendirildiğini, anlamsal olarak ise fazla sayıda incelemenin yapılmadığını görmekteyiz.

Bu araştırma için çeşitli Türkçe dilbilgisi kitaplarından faydalanılmış ve terminoloji açısından da oldukça farklılık gösterdiği için önce yapısal açıdan, sonra işlevsel açıdan örnek cümlelerde incelenmiştir. Cümle örneklerinde bu zarf-fiilin bir *zaman noktası* veya bir *süre*, *görünüş* açısından *bitmişlik*, *bitmemişlik*, yan cümle ile temel cümle arasındaki ilişki açısından *eşzamanlık*, *öncelik* veya *sonralık* mı, ifade edip etmediğine bakılacaktır.

2. *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilin yapısal özellikleri

-dik/-dik + tan/ten sonra şekillerinden oluşan bu zarf-fiil için Türkiye’de yapılmış olan çalışmalarda tam bir terimbirliği bulunmamaktadır.

İncelediğim Türkçe dilbilgisi kitaplarında sadece Banguoğlu, Ediskun, Hengirmen, Korkmaz ve Koç *-DIktAn/-DUktAn sonra* şekline (bir bütün olarak) örneklerle yer vermişler.

Banguoğlu (1995: 436) eserinde zarf-fiillerine çok yer vermektedir ve yazar *-DIktAn/-DUktAn sonra* yapısını anlam olarak *sonralık zarf-fiili* saymaktadır, çünkü temel cümle fiilin zamanca sonralığı anlatımını getirdiğini bildirir. Yazarın da ifade ettiği gibi bu şekil *-dik* sıfatfiillerine *sonra* takısı getirilerek yapılmış bir takı öbeğinden oluşmaktadır. Örneğin: *Emekli olduktan sonra Gelibolu’da yerleşti.*

Banguoğlu (1995: 580) ayrıca *-DIktAn/-DUktAn sonra* yapısını *birleşik zarffiili* terimiyle karşılayıp bu zarf-fiilin sonralık cümlelerinde kullanıldığını ifade ediyor. Yazarın kitabında şu örneklere yer veriliyor.

a) "Hayvanları sağdıktan sonra bize gel".

b) "Karısı öldükten sonra böyle oldu".

Her iki örnekte zamanca bir sonralık vardır.

Banguoğlu *-DIktAn/-DUktAn sonra*'yı farklı bir biçimde daha ele alıyor ve bu zarf-fiil ile kurulan bir cümlemin izleme cümlesi olarak da görev yapabildiğini ifade ediyor.

Örneğin: “Sağlık olmadıktan sonra (olmayınca) her şey boş” .

Ediskun (1996: 264) *-DIktAn/-DUktAn sonra* yapısını *ulaç* saymaktadır ve yazara göre “*-dikten sonra* yapıları *ulaçlara da zaman ulacı demekteyiz. -dikten sonra bileşik eki, genellikle olumlu fiil kök ya da gövdelerine ünlüler uyumuna ve ünsüzler benzeşmesine göre ulanır: Gittikten sonra, bulduktan sonra...v.b.*” Ediskun ayrıca bu zarf-fiilin kendinden sonraki eylemin kendi eyleminden sonra yapıldığını ya da yapılacağını gösterdiğine işaret ediyor. Yazarın görüşüne göre bu ulaçlar “*-meden ve -mezden önce*” yapıları ulaçların karşıtı, yani olumsuzdurlar. Örneğin: “*Sen gitmeden önce şu elbiseyi dikelim, gittikten sonra dikemem*” (1996: 265). Görüldüğü gibi bu örnekte tam bir karşıtlık sözkonusudur. Ediskun ayrıca eski biçimlerine de yer verip, *-dikten sonra* yapıları ulaçların eski Türkçede de kullanıldığını belirtiyor. “*Köp uruşğudın, köp dokuşğudın soñ onarnı aldı (= pek çok vuruşmadan, pek çok çarpışmadan sonra onları aldı)(Oğuz)*”. Anadolu Türkçesi’nde ise bu ekin *-dikten sonra* biçiminin yanında *-dikten geri* veya *-diğinden sonra* biçimlerine de rastlandığı yazar tarafından belirtiliyor.

Bütün açıklamalarda görüldüğü gibi *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilinin görevi bir yan cümle ile temel cümleyi birbirine bağlamaktır. Ve zaman açısından çok açık ifade ediliyor ki, *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilinin bulunduğu yan cümlemin temel cümleye göre önce gerçekleşmesi gerekir. Bu nedenle bu zarf-fiilinin bulunduğu cümlede yapısal açıdan öznenin gerekli olup olmadığına bakılacaktır. Bu konuda Hengirmen’in (1995: 259) cümle örneklerinden faydalanılacaktır:

Örnek 1: “*Trenden indikten sonra, bir gazete aldım*” .

Yan cümlede özne yok, fakat temel cümledeki eylemden öznenin “ben” olduğu anlaşılıyor. Açık olarak ifade edilmezse de, her iki cümledeki gizli özne aynıdır ve zaman görülen geçmiş zamandır.

Örnek 2: “*Tatilden döndükten sonra, kendimizi çok daha genç hissettik*”.

İkinci örnek cümlede de aynı durum sözkonusudur. Temel cümledeki eylemden hareket ederek gizli bir öznenin bulunduğu görülüyor. Her iki cümlede zaman görülen geçmiş zamandır.

Örnek 3: “*Bu akşam yemek yedikten sonra, yürüyüşe çıkacağız*”.

Birinci ve ikinci örneklerde görüldüğü gibi hem yan cümlede, hem temel cümlede aynı gizli özne bulunmaktadır. Ancak temel cümlede kullanılan zaman yan cümledeki zamandan

farklıdır. Temel cümlede gelecek zaman kullanılmıştır. Bu özellik örnekleri ötekilerden ayırmaktadır.

Örnek 4: “Kızım eve geldikten sonra, onu cezalandıracağım”.

Bu birleşik cümlenin yan cümlesindeki özne ile temel cümlesindeki özne birbirinden farklıdır. Zaman açısından da bir örtüşme sözkonusu değildir.

Demek ki *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilinin bulunduğu yan cümledeki özne veya gizli özne genellikle temel cümlenin öznesi ile aynıdır. Eğer her iki cümlede gizli özne varsa, bu iki cümlenin de aynı özneyi taşıdığı anlamına gelir. Fakat yan cümlede bulunan özne temel cümledeki öznenen farklıysa bunun açıkça belirtilmesi gerekiyor.

Ayrıca yan cümledeki zaman *-DIktAn/-DUktAn* ekinden dolayı, geçmiş zaman olmasına karşın temel cümledeki zaman farklı olabilir. Fakat önemli olan husus, yan cümledeki olayın, temel cümledeki olaydan önce gerçekleşmesidir.

Koç’a (Koç 1996: 411) göre ortaç eki olan *-dik* ekine çıkma durumu eki ve *sonra* belirteci getirilerek oluşturulan *-DIktAn/-DUktAn sonra* zaman kavramı veren *ulaç* yapar. Örneğin: *Evlendikten sonra huyu değişti.*

Ergin (1990: 350-351) ise *Türk Dil Bilgisi* kitabında sadece *sonra*’yı (*soñra*) *zaman edatları* arasında açıklamış ve hiçbir örnek cümleye yer vermemiştir.

Korkmaz (1992: 179) ise *Grammer Terimleri Sözlüğü*’nde Peyami Safa’dan bir cümle örneği vererek *-diktan sonra*’ya cümle ögesi olarak bakıyor ve *zarf tümleci* olarak görüyor; “... ciddi vaziyeti *hissettikten sonra* genç kadına sordu.”

Hacıeminoğlu (1992: 84-85) *Türk Dilinde Edatlar* adlı kitabında *Çekim Edatları* başlığı altında Batı Türkçesinde *sonra* ve *soñra*’yı incelemiştir. Yazarın tespitlerine göre bu edat bizim incelediğimiz şekliyle isim-fiillerinin çıkma halinden sonra kullanılmaktadır. (... *öpüşükten sonra ayakta bir an bakiştılar...*).

Nitekim Şahin (1994: 133) de *Almanca ve Türkçe Bileşik Önermelerde Zamanlama İşlevi* adlı karşılaştırmalı çalışmasında *-diktan sonra* yapısına geniş yer vermiş ve *bileşik önermeler* başlığı altında incelemiştir. Örneğin: *Yağmur dindikten sonra herkes sokaklara dökülüyor.*

Biz ise bu çalışmamızda Banguoğlu’nun görüşleri doğrultusunda *-DIktAn/-DUktAn sonra* yapısı için *zarf-fiil* terimini kullanacağız, çünkü Banguoğlu Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçenin Grameri* adlı eserinde bu gruba geniş yer verip, örneklerle incelemiştir. Yazar yer yer *birleşik zarf-fiili*, cümle içindeki işlevine göre de *sonralık* veya *izleme zarf-fiili* terimlerini de kullanmıştır. Bütün incelemeler *zarf-fiiller* başlığı altında yapıldığı için bizce de bu terim uygun görülmüştür.

3. *-DiktAn/-DUktAn sonra zarf-fiilinin işlevleri*

Bu bölümde *-DiktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilini çeşitli örnekler ile işlevsel açıdan incelemeye çalışacağız.

Örnek 1: “*Yarın okula gittikten sonra, sinemaya gideceğiz*”.

Bu cümle sınırlama ilişkisi açısından incelendiğinde, yan cümlede bir zaman noktası görülürken, temel cümlede bir süre görülüyor. “Ne zaman sinemaya gideceğiz?” sorusuna yan cümle cevap olarak verilebilir: “Yarın okula gittikten sonra”.

Görünüş açısından bu cümle ele alındığında, yan cümlede temel cümleye göre bitmişlik sözkonusudur. Yan cümledeki olay bitecek ki, temel cümledeki olay gerçekleşsin. Fakat zaman açısından gelecekte bitmişlik olduğuna göre bitmemişlik görülüyor. Böylece temel cümlede de bitmemişlik vardır. Her iki cümlede bir olay sözkonusudur, çünkü her iki cümlede fiili “gitmektir”.

Konuşma anı şimdidir, fakat eylem zamanına gelince gelecektir. Bu örnek cümleye sıralama ilişkisi açısından yaklaşıldığında, yan cümlede temel cümleye göre bir öncelik ilişkisi görülmektedir, çünkü okula gitme olayının, sinemaya gitme olayından önce gerçekleşmesi gerekir. Dolayısıyla arka arkaya gerçekleşmesi yada gerçekleşmesi gereken bir beklenti var. Her iki cümledeki gizli özne aynıdır ve bu özne “biz” olmalıdır. Bu cümlelerin herşeyden önce *zamansal işlevi* bulunuyor.

Örnek 2: “*Boşandıktan sonra, ruh sağlığı çok bozuldu*”.

Bu örnekte yan cümlede bir zaman noktası sözkonusudur, fakat temel cümledeki durum, devam eden bir süreçtir.

Görünüş açısından yan cümlede bitmişlik, temel cümlede bitmemişlik sözkonusudur. Yine yan cümlede temel cümleye göre bir öncelik ilişkisi görülmektedir.

Konuşma zamanı şimdidir, fakat yan cümlede eylem zamanı geçmiştedir ve temel cümlede devam eden bir süreç sözkonusudur. “Ne zaman ruh sağlığı çok bozuldu?” diye sorduğumuzda ise, cevap olarak “boşandıktan sonra” verilebilir. Dolayısıyla yan cümlede bulunan ulacın zamansal işlevi bulunmaktadır.

Fakat bu cümlelerin zamansal işlevinin dışında başka bir işlevi yok mudur?

Cümleyi inceledikten sonra, *-DiktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilinin bu cümle içinde ayrıca sebep gösteren bir işlevinin daha bulunduğu görülmektedir. Şöyle ki, boşanma olayı hayatının dönüm noktasıdır ve ruh sağlığının bozulmasının sebebi boşanmasıdır. Bu örneklerde

görüldüğü gibi *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilinin *zamansal* işlevinin dışında *sebep gösteren* bir işlevi de bulunuyor.

Örnek 3: “*Okulu bıraktıktan sonra, her gününü tembellik yaparak geçiriyor*”.

Bu örnekteki yan cümlede sınırlama açısından yine bir zaman noktası, temel cümlede ise bir süre görülüyor. Dolayısıyla yan cümlede bir olay, temel cümlede ise bir durum sözkonusudur. Konuşma zamanının şimdi olmasına karşın, eylem zamanı geçmişten bugüne kadar devam eden bir süreçtir. Yan cümle görünüş açısından bitmişlik, temel cümle ise bitmemişlik gösteriyor. Sıralama ilişkisi açısından bakıldığında “okulu bırakma” olayı önce olup, temel cümledeki durum sonra gerçekleşiyor. Dolayısıyla yan cümlelerin temel cümleye göre bir öncelik ilişkisi vardır.

Bu öncelik ilişkisinden yola çıkarak “ne zaman gününü tembellik yaparak geçiriyor?” sorusuna “okulu bıraktıktan sonra” cevabı verilebilir.. Nedenini araştırıp öğrenmek için, “neden günlerini tembellik yaparak geçiriyor?” sorusu yöneltilebilir; cevabı da “... okulu bıraktıktan sonra ...” olabilir. Belki dilbilgisel açıdan doğru bir cevap olmaz, ama yine de anlamsal açıdan, bu cevap kabul edilebilir.

Bu sonuca dayanarak, bu örnekte bulunan zarf-fiilinin *zamansal* işlevinin dışında *nedensel* bir işlevi de gösterdiği söylenebilir.

Örnek 4: “*Yemek yedikten sonra, bir fincan kahve içer*”.

Bu örnekte yan cümlede kesin bir zaman noktası görülürken, temel cümlede daha ziyade bir süre var. Konuşma anı şimdi olmasına karşın olaya bakış açısı geçmiş. Temel cümle bir alışkanlığı gösteriyor ve bu alışkanlığın koşulu önceden yemek yenmesidir. Yan cümledeki olay bitecek, dolayısıyla temel cümleye göre bitmişlik var, sonra bir fincan kahve içilecek.

Bu örnek cümlede “ne zaman” sorusuna açık bir cevap verilebilir: “yemek yedikten sonra”. Görülüyor ki, yan cümlelerin kesinlikle *zamansal* bir işlevi bulunuyor.

Örnek 5: “*Uzun saçlarını kestirdikten sonra, sinüzitten kurtuldu*”.

Bu birleşik cümlede ne yan cümlede, ne de temel cümlede özne görülüyor, fakat her iki cümlelerin gizli öznesi aynı kişiye gönderme yapıyor. Cümle incelendiğinde, yine yan cümlede bir zaman noktası görülüyor. Her iki cümlede bir olay sözkonusudur. Görünüş açısından, temel cümleye göre, yan cümlede bitmişlik ortaya çıkıyor. Dolayısıyla yan cümlede sıralama ilişkisi açısından öncelik var. Bu sonuçlara dayanarak bu yan cümlelerin *zamansal* işlevi olduğu

ortaya çıkmaktadır. “Ne zaman sinüzitten kurtuldu?” diye sorulduğunda, yan cümledeki olay bu sorunun cevabı olabilir. Bu da *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilinin bu örnek cümlede *tarz gösteren* bir işlevi olduğunu göstermektedir. Ayrıca cümledeki şahsın sinüzitten kurtulma sebebi de yan cümlenin içinde bulunabilir.

Örneğin “neden sinüzitten kurtuldu?” diye sorulduğunda “uzun saçlarını kestirdikten sonra” cevabı tam soruyu yanıtlamaz. Belki aynı önceki örneklerde olduğu gibi dilbilgisel açıdan soru ile cevap birbiriyle uyuşmayabilir, fakat yine de yan cümledeki ulacın nedensel bir işlevi olduğu söylenebilir. Bu sonuca göre bu cümlenin yan cümledeki *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiilinin *zamansal* işlevinin yanısıra, hem *tarz* hem *neden gösteren* bir işlevi bulunuyor.

Örnek 6: “Öğrenimini bitirdikten sonra, bir işe girdi”.

Bu cümlenin hem temel cümlesinde, hem de yan cümlesinde bir olay sözkonusu, çünkü *-dikten sonra* ulacı bir zaman noktasını gösteriyor. Konuşma zamanı geçmişte. Kısacası bir an gelmiş ve o an bir olay gerçekleşmiş. Dolayısıyla görünüş açısından yan cümlede bitmişlik sözkonusudur. Temel cümlede de bitmişlik olmasına rağmen, yan cümlede sıralama ilişkisi açısından öncelik ilişkisi bulunuyor.

“Ne zaman işe girdi?” sorusuna “öğrenimini bitirdikten sonra” cevabı verilebilir. Dolayısıyla bu ulacın *zamansal* işlevi bulunmaktadır. Fakat “işe girmenin ön koşulu o kişinin öğrenimini bitirmesi olduğu için “nasıl işe girdi?” sorusuna da “öğrenimini bitirdikten sonra” cevabı alınabilir.

Yine önceki örneklerde olduğu gibi, belki bu cevap da dilbilgisel açıdan tam doğru olmayabilir, ama anlamsal olarak doğru.

Görülüyor ki, bu yan cümledeki *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiili *tarz gösteren* bir işleve sahiptir. Aslında öznenin işe girebilmesinin ön koşulu öğrenimini bitirmesi olduğu halde “neden işe girdi?” sorusu burada uygun düşmüyor.

Örnek 7: “Öğrenimini bitirdikten sonra, bir işe girecek”.

Bu birleşik cümlede bir önceki cümleye göre yan cümlede hiç bir değişiklik görülmezken, temel cümledeki fiilde bir zaman değişikliği görülmektedir. Dolayısıyla bir önceki örnekteki (örnek 6) kriterlerin çoğu bu cümle için de geçerlidir. Sadece bu örnekteki konuşma anı şimdi olmasına karşın, eylem zamanı gelecektedir. Oysa örnek 6’da konuşma zamanı şimdi olmasına rağmen, eylem zamanı geçmişteydi.

Demek ki bu yan cümle gelecekte bitmişlik gösteriyor, dolayısıyla geleceğe gönderme yapıyor. Temel cümlede henüz gerçekleşmemiş bir olay sözkonusu olduğu için, bitmemişlik görülüyor. Diğer kriterler bir önceki örneğin kriterleriyle örtüşüyor.

Örnek 8: “*Üniversiteye girdikten sonra, dünya görüşü değişti*”.

Bu birleşik cümlelerin konuşma zamanı şimdi, fakat eylem zamanı her iki cümlede geçmiştedir. Yan cümlede anlık bir olay, dolayısıyla zaman noktası mevcutken temel cümlede bir süreç ve durum sözkonusudur. Görünüş açısından yan cümlede bitmişlik görülmektedir. Sıralama ilişkisi açısından yan cümlede temel cümleye göre öncelik ilişkisi bulunmaktadır.

“Ne zaman dünya görüşü değişti?” sorusuna ancak “üniversiteye girdikten sonra” cevabı gelebilir, bu da yan cümledeki ulacın zamansal işlevini göstermektedir. Ancak cümledeki kişinin (özne) dünya görüşünün değişmesinin nedeni üniversiteye girmesidir. Buna dayanarak “neden dünya görüşü değişti?” sorusu “üniversiteye girdikten sonra” cevabıyla yanıtlanabilir. Bu da bu ulacın nedensel bir işlevinin olduğunu göstermektedir. “Nasıl dünya görüşü değişti?” sorusu da akla gelebilir, çünkü üniversiteye girmesiyle birlikte bir değişim gerçekleşmiş. Dolayısıyla “nasıl” sorusuna da cevap alınabilir. Demek ki bu yan cümlelerin *zamansal* ve *nedensel* işlevi dışında bir de *tarz gösteren* bir işlevi bulunmaktadır.

4. Sonuç

Bu çalışmada *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiili incelenmiştir. Bu zarf-fiilinin yapısal özellikleri şöyledir: *-DIktAn/-DUktAn sonra* zarf-fiili bir fiil köküne ulanıp bir yan cümleyi temel cümleye bağlamaktadır. Yan cümledeki zaman görülen geçmiş zaman olarak görülmektedir. Dolayısıyla yan cümledeki zaman genellikle geçmiş zaman olup, temel cümledeki zaman geçmiş, şimdiki zaman veya gelecek zamandır. Yapısal incelemede ayrıca birleşik cümlede özne olup olmadığına bakılmıştır. Eğer gizli özne sözkonusu ise, hem yan cümlelerin hem temel cümlelerin öznesi aynıdır. Fakat her iki cümlelerin öznesi farklı ise, bu açıkça belirtilmesi gerekir, dolayısıyla özne gereklidir. Yapısal incelemeden sonra *-DIktAn/-DUktAn sonra* yapısının işlevi araştırılmıştır ve bu çalışmada en çok bu zarf-fiilinin zaman dışı bir işlevi olup olmadığına bakılmıştır. Değişik örnek cümlelerle çalışılıp araştırma sonunda şu sonuçlara varılmıştır:

-DIktAn/-DUktAn sonra zarf-fiili görünüş açısından daima bitmişlik, sınırlama açısından bir zaman noktasını ve sıralama ilişkisi açısından öncelik göstermektedir. Bitmişlik, bazen temel cümleye göre de gelecekte bitmişlik olarak görülmektedir. Yan cümlede hep bir olay (yada olaydan veya durumdan sonra bir olay) tespit edilmiştir. Türkçedeki *-DIktAn/-DUktAn sonra*

zarf-filinin de sadece zamansal bir işlevi bulunmadığı gibi zamandışı işlevleri de tespit edilmiştir. Birçok örnek cümlede özellikle neden gösteren işlevi bulunmaktadır. Fakat zamansal ve nedensel işlevinin dışında birçok cümlede koşul ve tarz gösteren işlevleri de görülmektedir. Araştırılan bütün cümlelerde bu zarf-filinin zamansal işlevi ağırlıktadır.

Kaynaklar:

- BANGUOĞLU, T: Türkçenin Grameri, 4. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- EDİSKUN, H: Türk Dilbilgisi, 5. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul 1995.
- ERGİN, M.: Türk Dil Bilgisi, Edebiyat ve Eğitim Fakültelerin Türk Dili ve Edebiyat Bölümleri için, Bayrak Basım, İstanbul 1990.
- GENCAN, T. N.: Dilbilgisi Lise I, II, III, 24. Baskı, Kanaat Yayınları, İstanbul 1989.
- HACIEMİNOĞLU, N.:Türk Dilinde Edatlar, Öğretmen Kitapları Dizisi, M.E.Basımevi, İstanbul 1992.
- HENGİRMEN, M.: Türkçe Dilbilgisi, Engin Yayınları, Ankara 1995.
- KOÇ, N.: Yeni Dilbilgisi, İnkilap Yayınevi, İstanbul 1996.
- KORKMAZ, Z.: Gramer Terimler Sözlüğü, TDK 575, Ankara 1992.
- ŞAHİN, Ö.: Almanca ve Türkçe Bileşik Önermelerde Zamanlama İşlevi. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi 1994.